

ORTA ASYA'DA DİNİ EKSTREMİZM YAYGINLAŞABİLİR Mİ?

Timur B. DAVLETOV

Özet

Bu makalede yazar, bağımsızlığını yeni kazanmış devletlerin güvenliği üzerinde, bölge dışı unsurların yanında dahili oyuncuların etkisinin de bulunduğu günümüz Orta Asya bölgesindeki dini köktenciliği incelemiştir.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Dini Ekstremizm, Terörizm

The Extensivity of Religious Extremism in Central Asia

Abstract

In this article the author has tried to analyse religious fundamentalism at the present in the Central Asian region, where inner players as well as the factors from outside the region (mainly Middle East-based) have impact on the security of the newly independent states.

Key words: Central Asia, extremism, religious fundamentalism, terrorism,

Bu yazıda Orta Asya bölgesinde günümüzde güncel olan dini aşırılıkların, bunların nedenlerinin ve mevcut durumlardan olası çıkış yollarının üzerinde durulacaktır. Konu seçimini etkileyen neden ise, dinci örgütler tarafından yürütülen dinci ekstremizmin günümüzdeki Orta Asya bölgesindeki devletler açısından mevcut aşırılık çeşitlerinin içerisinde en tehlikelisini temsil etmesidir (örn, bu konuda bkz.: Burhanov 2000: 38). Bunu doğrulayan da, din olgusunun öteki ideolojilerden farklı olarak çok daha eski bir tarihe sahip olması ve dinin kendisi değil de, dini uygulayanların dini kendine göre yorumlamaları ve bunu yalnızca kendi ülkelerinde değil aynı zamanda komşu ve öteki ülkelere de sızdırmaya çalışmalarıdır. Tabii bunun için en elverişli zemin, aşırı örgütün kullandığı dinin zaten yaygın olduğu ülkeler temsil etmektedir.

Yazıdan önce burada kullanılacak terimlerin anlam boyutunun ortaya konulmasında yarar vardır. Örneğin, aşırılık olarak da bilinen ekstremizm kelimesinin etimolojisine göre bu sözcük Latince *extremus*, yani “uç” ya da “uçtaki” anlamına gelen bir kelimedenden türemiş olup siyaset düzleminde “nesnel” ve dolayısıyla da kaçınılmaz bir olgu niteliğine sahiptir (daha

ayrıntılı tanımlar için bkz.: Burhanov 2000: 4-12). Terör sözcüğü ise Latince “korkutmak, dehşete düşürmek, korkup kaçırmak, caydırmak” anlamına gelen *terrere* sözcüğünden gelmiş olup içinde şiddete başvurma anlamını taşır. Bu tür eylemlerin alt yapı bağlamında herhangi bir ideolojiye dayalı olarak mevcut siyasi düzene yönelik, yani siyasi amaçlar doğrultusunda uygulandığında terörizmden bahsetmek mümkündür (Alkan 2002: 13). İdeoloji ise, Ahmet Taner Kışlalı’ya (Kışlalı 1996:72; Aklan 2002: 29) göre “toplumların ya da toplumların içindeki belirli kesimlerin gereksinimlerine yanıt veren, kendi içinde tutarlı inanç sistemleridir”. İdeolojiler terörist oluşumlara fikir çerçevesinde besin sağlamaktadır denilebilir. Örneğin, dinci nitelikli terör örgütleri kendi kaynağını düşünce planında din kaynaklı ideolojilerden almaktadır (Alkan 2002: 30). Ekstremizm ve terörizm kavramlarına gelince siyasi ekstremizm, terör eylemlerinin yanı sıra, askeri darbe, devrim, devlet karşıtı söylemler, anayasal düzenin yıkılmasına yönelik çağrılar gibi eylemlerin de dahil olduğu bir biçimde mevcut siyasal düzenin yıkılması ve yerine ilgili ideoloji doğrultusunda sol veya sağ nitelikli totaliter diktatörlüğün kurulması amacıyla gerçekleştirilen ekstremist eylemlerin tümüdür (Burhanov 2000: 6). Siyasi ekstremizmin içinde yer alan terörizm çeşitlerinin arasında en önde gelenlerden biri olarak da dinci terörizmi görmek olanaklıdır. Dinci terörizmin amacı seküler devlet düzenini yıkmak, savunucusu olduğunu ileri sürdüğü din veya mezhebin toplumun içindeki öteki din veya mezheplere nazaran üstünlüğünü devlet düzeyinde kurmaktır (Burhanov 2000: 7). Bu arada günümüzdeki dinci ekstremizm kimi araştırmacılara göre köktenci (*fundamentalist*) ve tarikatçı (*sectarian*) olmak üzere iki alt gruba ayrılmaktadır. Özellikle bu köktendinci ekstremizm konusunda dünyada neredeyse bir çifte standart biçiminde daha çok İslamcı ekstremist oluşumlarla ilişkilendirilmektedir. Oysa bu kavram İslam’ın değil, bizatihi Hıristiyanlığın bir alt mezhebi olan Protestanlığın bir ürünü olup bu mezhebe ait en aşırı ve tutucu fanatiklerine verilen bir isim idi (Burhanov 2000: 7-8).

Tarih boyunca Orta Asya bölgesi hem coğrafya olarak hem de buna bağlı olarak ticaret ve dolayısıyla da ekonomi ilişkiler bakımından son derece önemli bir coğrafyaydı. Bu durumu teyit eden ise dünyadaki güçlü devletlerin bu bölgeye yönelik izlemiş oldukları siyasetlerdir. Özellikle XIX. yüzyılda dünya üzerinde en güçlü devletlerden olan Rusya ve İngiltere’nin bölgeye yönelik siyasetinin sonucunda (ki bu siyasete “büyük oyun” da denilmektedir) (Akçalı 2002: 17-33), oluşan siyasi harita günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Öte yandan Orta Asya coğrafyasının önemini teyit eden, günümüzde yine dünya üzerinde en güçlü devletlerden olup bölgedeki mevcudiyetini artıran Amerika Birleşik Devletleri ve halen de bölgede en güçlü mevcudiyete ve nüfuzla sahip Rusya Federasyonunun

askeri ve ekonomik olarak Orta Asya'da varlıklarını sürdürmeye ve derinleştirmeye yönelik siyaset izlemeleridir.

1991'in sonunda çöken Sovyetler Birliğinin ardından bağımsızlıklarını ilan eden Orta Asya devletleri aslında coğrafyanın jeo-politik ve jeo-ekonomik önemini azaltamamışlardır. Tam tersine bölgeye yönelik olarak devreye giren yeni oyuncular girmiştir. Bu oyuncuların bölgeye girmesinde ileri sürdüğü çeşitli gerekçeleri vardır. Bunlar: coğrafi komşuluk, kültür, tarih, din, dil, vs. alanlarındaki ortaklıklardır. Öte yandan doğal kaynak ve özellikle stratejik maddeler olan enerji kaynakları bağlamında Orta Asya devletleri ve özellikle Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan dünya çapında çekim merkezi haline doğru hızlı bir biçimde dönüşüm yaşamaktadır. Dolayısıyla devreye giren bölge komşusu sayılan yeni ülkelerin ve Rusya ile ABD'nin ortak, daha doğrusu benzerlik gösteren yanı, bölgede ekonomik olarak yeni oluşan piyasadan sahip olunan gücün izin verdiği ölçüde pay kapabilmeye yönelik hedefleridir (Gürsoy-Naskali 2002:11-15). Doğal olarak bölgeye yönelik tüm siyasaların yalnızca ekonomik yönünden açıklanması olanaksızdır, çünkü birçoğunun altında yatan nedenler gerçekten de daha önce zikredilen ortaklıklardır. Bununla birlikte ekonomik gelişme ve ortaklıkların yanı sıra bölgede yaşanan geçiş döneminde ortaya çıkan boşlukların ortamında siyasal çıkarların önemi de büyüktür.

Bölgeye, bölgenin dışından ve hatta başka kıtadan gelen "oyuncular"ın aynı zamanda bölgeye hem siyaset hem de ekonomi anlamında canlılık getirdiği de söylenebilir. Aynı zamanda bölgedeki doğal kaynaklara yönelik ekonomik çıkarlar güden taraflar yalnızca yabancı ülkelerle sınırlı değildir, çünkü Orta Asya bölgesi aynı zamanda sahip olduğu coğrafi konumu, doğal zenginlikleri gibi hem ekonomi hem de ticaret ve siyaset açısından önemli olduğundan bölgeye çeşitli aşırı hareketler de yönelmektedir. Bu arada bu aşırı hareketlerin güttüğü çıkarlar yine de ekonomik, siyasal niteliklidir. Bu ekstremist hareketlerin bölgeye ilişkin olarak güttükleri çıkarların büyüklük ve önemlilik oranına paralel olarak etkinlik göstermeleri beklenebilir. Nitekim, Orta Asya bölgesinde eski Sovyetlerin yol açmış olduğu din alanındaki boşluğu (din olgusunun Sovyetler döneminde de gizli de olsa yaşatıldığı bir gerçek olmakla birlikte) doldurmak ve aynı zamanda da mevcut seküler düzenler açısından tehlike oluşturmak suretiyle birçok aşırı dinci hareketin faaliyet gösterdiği da bir gerçektir (Akçalı 2002:17-33; Stone 2002:35-44). Bunlar; bölgenin içinden olup dış kaynaklı destek sahibi olan, bölgeye doğrudan bitişik ve hatta bölgenin dışından olan Ürdün ve Suudi Arabistan kaynaklı "Müslüman Kardeşler" ile İran kökenli Hizb-ut-Tahrir, Afganistan'daki (günümüzde etkinliği ortadan kaldırılmış olan ancak 1990'lı

yıllardan beri önemli bir istikrarsızlık kaynağı olan) Taliban yönetiminin desteklediği “Özbekistan İslami Hareketi” örgütleridir (Akçalı 2002:17-33).

İslam Orta Asya bölgesinde ortaya çıkan yeni ulusların ulusallıklarının inşasında en az etnik, daha doğrusu ulusal aidiyet duygusu kadar önemlidir. Bu konuda bölgedeki yönetimlerin, her ne kadar dinin devlet alanına sokulmaması gerektiğine ilişkin söylevler geliştirmesiyle birlikte yine de özellikle İslam konusunda göreceli de olsa oldukça belirgin bir yumuşamaya gitmeleri söz konusudur. Bu bağlamda, dine ilişkin tutum çerçevesinde herhalde en katı tutum izlediği söylenebilecek Özbekistan’ın cumhurbaşkanı bile hacca gitmiş ve cumhurbaşkanlığı yemin töreninde “Kuran üzerine el basarak” yemin etmiş olduğu ve Türkmenistan’da yayımlanan “Ruhnama” kitabının Kuran’dan hareket edilerek meydana getirildiği örnek olarak gösterilebilir (Akçalı 2002:17-33). Zaten bu doğal olsa da dinin devlet alanına kaymasının tam olarak önlenmesinde güçlüklerin çekildiğini gösterir niteliktedir. Her ne kadar Orta Asyalı ülke yöneticileri din ile devlet işlerini birbirinden ayrı tutmaya niyetli olsalar dahi (Akçalı 2002: 17-33). Ekstremizmin varlığı hem dış hem de iç etkenlerin varlığıyla açıklanabilir. Daha doğrusu ekstremizmin varlığının nedenleri bu iki ana grup altında toplanan ekonomik, sosyo-kültürel ve siyasal etkenlerle açıklanabilir ki burada dış etkenler çok daha tehlikelidir. Çünkü onların üzerinden ekstremizmin en uç dışa vurumu olan terörist oluşumlar sınırları aşabilmekte ve başta komşu ülkeler olmak üzere diğer devletlerin sınırları dahiline sızabilmekte ve faaliyetlerini orada örgütlenmek suretiyle sürdürebilmektedir (Burhanov 2000: 12-20). Bu arada dış etkenlere gelmişken Amerika Birleşik Devletleri ve eski Sovyetler Birliği’nin, terörizm olgusunun ortaya çıkmasında, gelişmesinde ve kasıtlı olarak desteklenmesinde “katkı payları”nın özellikle önemli olduğu söylenebilir (Burhanov 2000: 19).

Dinci ekstremizm Orta Asya devletleri için eşit derecede tehlike oluşturmazsa dahi bu tehlike her zaman geçerliliğini korumakta olup bu gibi gelişmelere karşı önlemler zamanında alınmazsa bir olasılıktan çıkıp bir gerçekliğe dönüşebilir. Örneğin Orta Asya’nın Kazakistan ve Kırgızistan gibi ülkeleri bu konuda çok daha iyi konumdadır. Çünkü bu bölgelerde İslam çok daha yumuşak biçimlerde yaşatılmaktadır. İslam bu bölgelerde halkın geleneksel hayatının bir parçası olan yerli Şaman inançlarıyla da içiçeydi. Ancak bu böyle diye, yani Orta Asya’nın öteki ülkeleri ve özellikle Özbekistan ve Tacikistan’dan farklı olarak katı İslamî geleneklere sahip olmayışı, bu iki ülkenin bu tür dinci ekstremizmden muaf olacağı anlamına da gelmeyeceği açıktır. Üstelik bu tür olgularla karşı karşıya kalınmadığı sürece devletin bu durumda ortaya konulması gereken refleksi ve bağışıklığı da yeterli düzeyde geliştirilmiş olabilir. İşte bunun için zamanında eğitim ve

ülke içi gelir dağılımının sosyal politikalar vasıtasıyla düzeltilmesine yönelik çalışmaların yapılması kaçınılmaz derecede önemlidir (Burhanov 2000:38-40).

Dinci ekstremizmin Orta Asya'da yalnızca İslam diniyle, daha doğrusu bu dinin yorumlanması ve hayata geçirilmesi ile sınırlı olmadığını da vurgulamakta yarar vardır, nesnellik açısından. Çünkü daha önce de belirtildiği gibi ekstremizm kavramının ortaya çıkmasına öncülük İslam'a ait değildir. Kaldı ki günümüzde Orta Asya bölgesinde bölge dışından kaynaklanan İslamî olmayan çok sayıda dini tarikatların faaliyet göstermesi de aslında olası tehlike kaynağını oluşturabilir. Nitekim, bölgenin dışında olsa da Japon kökenli bir terörist örgüt olan "Aum Shinrikyo" örneği bu konuda ikna edici olabilir (Burhanov 2000: 40).

Ayrıca dinî ekstremizm için doğrudan zemin oluşturmazsa da dini bölgedeki halkın içinde yayma çalışmaları hem İslam hem de Hıristiyanlık bağlamında sürüp gitmektedir (Paksoy 2003: <http://www.turkhaber.org/140.html>).

Dini ekstremizm olgusunun aynı zamanda kasıtlı olarak çeşitli amaçlarla kullanılmaya da elverişli olduğunun bilinmesinde yarar vardır. Örneğin bu olguyu öne sürerek devletin yönetimini elde tutanların insan haklarını ihlal pahasına birçok baskıcı önlemler alma dahil bu konuda çok geniş manevra alanları bulunmaktadır. Yani, yönetimin elinde bu tip ekstremizme karşı mücadele etmek, çok iyi bir biçimde istediği yönde faaliyette bulunmak için önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu gibi durumlarda devlet yönetimi bu fırsatları şu şekillerde kullanabilir; 1. ülke içindeki mevcut ekonomik sorunlardan dikkatleri başka yöne doğru çekme olanağı; 2. Batının gözünde İslamcı köktencilige karşı mücadelesi bağlamında Batı ülkelerinden destek sağlama olanağı; 3. bu yöndeki mücadele adı altında ülke içinde her türlü fikri ve siyasi muhalefetin ortadan kaldırılması veya en azından üzerinde baskı kurulmasına ilişkin olanak (Burhanov 2000:39).

Ekstremizm olgusu aslında her yöne çekilebilmeye müsaittir. Bunun için bu alandaki çözümlerinin yapılmasında çok yönlü nesnel yaklaşımın kullanılmasında fayda vardır.

Yukarıda bahsedilenlerden hareketle Orta Asya için dini ekstremizmin tehlike oluşturma bakımından etkinliğini sürdürmeye devam edeceğini söylemek olanaklıdır, her ne kadar bu görüş kötümser olsa bile. Ancak bu durum, bu konuda hiçbir şey yapılamayacağı anlamına da gelmemektedir. Daha önce de değinildiği gibi dünya ekstremizm araştırmacılarının ortaya koyduğu gibi ekstremist hareketler sosyal adaletin bozuk olduğu toplumlarda

ekonomik açıdan en güç durumlarda yaşayanları ve özellikle bu ortamlardan çıkan gençliği kendi içine çekmek adına son derece elverişli bir zemin bulmaktadır. Örneğin bir kıyaslama için Türkiye'deki terörist örgüt olan PKK (yeni adıyla KADEK) içerisinde yer alıp daha sonra tutuklananlara ilişkin olarak KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı tarafından yapılan bir saha araştırmasının sonucunda teröristlerin hem kendilerinin hem de "ailelerinin eğitim ve gelir düzeylerinin çok düşük olduğu" sonucuna varılmıştır. Oysa hem eğitim hem de ekonomik durum yükseldikçe bu tür örgütlere katılımı da bir azalma gözlemlenmiştir (Özönder 1998: 287-306; Alkan 2002: 38). Ancak sosyal, kültürel, ekonomi, psikoloji, vs. alanlarda yaşanan sorunların doğrudan bireylerin ve özellikle gençliğin ekstremist nitelikli oluşumlara girmesinin altında yatan nedenler olmadığını da bu konuda gerçekleştirilen araştırmalarca tespit edilmiştir. Bununla birlikte bahsi geçen alanlarda bireylerin ve özellikle gençlerin yaşadığı sorunlar bu insanların sağ veya sol nitelikli terörist örgütler tarafından kendi saflarına çok daha kolayca çekilmesine elverişli bir zemin oluşturur. Bu alanlardaki sorunlarla yüz yüze kalan bireyler çok daha kolayca ikna edilebilmekte ve sonuçta yasadışı oluşumlara katılmaktadır.

Dini ekstremizmin tamamen ortadan kaldırılmasının ancak topyekün bir baskıcı rejimde olanaklı olacağı ve bu tip yaklaşımın aslında demokrasiye aykırı olacağından bu tür toptancı çözümün yerine bu tür olgunun etkinliğinin azaltılması, kaynaklarının, daha doğrusu beslediği damarların kurutulmasıyla mümkün olacağı gözükmektedir. Bunun için ise hem hukukî, hem eğitime ağırlık verilmek suretiyle sosyo-kültürel hem de ekonomik düzlemlerde etkin önlemlerin alınması kaçınılmazdır, denilebilir. Ayrıca bu olguların dış kaynaklarının da kesilmesine yönelik çalışmaların yoğunlaştırılması ve bölgedeki ülkelerin bu alanda, kendileri bu tür tehlikenin güncellik derecesine bakılmaksızın, işbirliğine ve karşılıklı yardımlaşmaya gitmeleri de zorunludur. Bundan da öte bu konuda yalnızca bölge ülkeleri yeterli olmayabilir, çünkü bölgeye komşu olan ülkelerde ve hatta dünya çapında bu alanda ortak tavrın ve işbirliğinin ortaya çıkarılması olmazsa olmaz koşuldur. Doğal olarak da bu alanda alınacak tüm önlemlerin hukukun üstünlüğü çerçevesinde hayata geçirilmesine çalışılmalı ve ekstremist unsurların yasal bir çerçeveye (örneğin, bunların da legalleşmesine yol açılması ve demokrasi kültürü dahilinde işlemelerinin özendirilmesi) çekilmeye gayret gösterilmelidir. Yine örnek vermek gerekirse, bu tür ekstremizm olgusuna toplumun içerisinde her hangi dinin önceliğine izin verilmemeli ki bu da ancak sekülerlikle (laiklik) sağlanabilir. Din ve mezhepler arası barışçıl diyalogun geliştirilmesi ve toplumda dini hoşgörü ve bu bağlamdaki göreceliğin ve her bir dinin varlığını sürdürme hakkına sahip olması gibi düşüncelere yaygınlık kazandırılması gerekir.

Kaynakça

- ALKAN, Necati, (2002). *Gençlik ve Terörizm*, Ankara.
- AKÇALI, Pınar, (2002). “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık Dönemi Temel Sorunlarına Genel Bir Bakış” “Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri”, GÜRSOY-NASKALİ, Emine; ŞAHİN, Erdal (editörler) *SOTA: Research Centre for Turkestan, Azerbaijan, Crimea, Caucasus, and Siberia*, Haarlem, Hollanda, s. 17-33.
- BURHANOV, K. N. (genel redaktör), (2000). *Ekstremizm v Sentralnoy Aziyi [Orta Asya'daki Ekstremizm]*, Rusya ve Çin Enstitüsü, Almatı.
- GÜRSOY-NASKALİ, Emine; ŞAHİN, Erdal, (editörler), (2002). “Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri” (Ön Söz: Emine Gürsoy-Naskali, s. 11-15) *SOTA: Research Centre for Turkestan, Azerbaijan, Crimea, Caucasus, and Siberia*, Haarlem, Hollanda.
- KIŞLALI, Ahmet Taner, (1996). *Güneydoğu da Düşük Yoğunluklu Çatışma*, Ümit Yayıncılık, Ankara.
- ÖZÖNDER, M. Cihat, (1998). “Terörün Sosyo-Kültürel Yönleri” *Doğu Anadolu'da Güvenlik ve Huzur Sempozyumu Bildirileri*. Elazığ, Fırat Üniversitesi, s. 287-306;
- PAKSOY, H.B. “Orta Asya'daki ‘Kökten Dinci’ Kimlik Üzerine Düşünceler” (erişim:26.12.2003) [<http://www.turkhaber.org/140.html>].
- STONE, Leonard A., (2002). “Turkic Republics Ten Years On: Transitional Factors for Consideration” “Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri”, Gürsoy-Naskali, Emine; Şahin, Erdal (editörler) *SOTA: Research Centre for Turkestan, Azerbaijan, Crimea, Caucasus, and Siberia*, Haarlem, Hollanda, s. 35-44.